

Ἀποσπάσας γάρ εἰμάτων χρυσηλάτους
περόνας ἀπ' αὐτῆς, αἷσιν ἐξεστέλλετο,
ἄρας ἔπαισεν ἄρθρα τῶν αὐτοῦ κύκλων,
αὐδῶν τοιαῦθ', ὀθούνεκ' οὐκ ὄψοιντό νιν
οὔθ' οἷ' ἔπασχεν οὔθ' ὀποῖ' ἔδρα κακά,
ἀλλ' ἐν σκότῳ τό λοιπόν οὔς μὲν οὐκ ἔδει
ὁμοίαθ', οὔς δ' ἔχρηζεν οὐ γνωσοῖατο.

Σοφοκλέους Οιδίπους τύραννος, 1268-1274

Σπάζει αυτός τις χρυσές πόρπες, που εκράτουν
το φόρεμά της, τις αρπά και μπήγει
τις βελόνες στις κόγχες των ματιών του
σκούζοντας: Να μη δήτε ποτέ σας
τα ὅσα ἔπαθα φριχτά, κι ὅσα ἔχω κάνει,
σε σκοτάδι να βλέπω ὅσους δεν πρέπει,
να μη νιώθω ὅσους ποθοῦσα να ξέρω.

μτφρ. Φώτου Πολίτη

Το θάρρος να μην κρατάς κανένα ερώτημα στην καρδιά σου είναι αυτό που φτιάχνει τον φιλόσοφο. Αυτός οφείλει να εξομοιώνεται τον Οιδίποδα του Σοφοκλή, ο οποίος, αναζητώντας να εξιχνιάσει το φρικτό του πεπρωμένο, ασίγαστος ερευνά ακόμη κι όταν διαισθάνεται πως από τις απαντήσεις θα προκύψει για τον ίδιο η πιο αποτρόπαια. Όμως σ' αυτό το σημείο οι περισσότεροι φέρουν μέσα τους την Ιοκάστη που εκλιπαρεί στο όνομα όλων των θεών τον Οιδίποδα να μη διερευνήσει πιο πέρα: και οι περισσότεροι ενδίδουν στα λόγια της και γι' αυτό η Φιλοσοφία βρίσκεται εκεί που βρίσκεται.

Απόσπασμα επιστολής του Σοπενχάουερ στον Γκαίτε, 11.11.1818,
που μνημονεύει ο Ferenczi στο *First Contributions to Psycho-Analysis*.

Σημείωμα των εκδοτών

Το αναλυτικό πλαίσιο προσδιορίζει την ψυχανάλυση μορφολογικά και ως προς το περιεχόμενό της. Θα έλεγε κανείς ότι παράλληλα με τις εννοιολογικές καινοτομίες που εισήγαγε η ψυχανάλυση, όπως η παιδική σεξουαλικότητα και το ασυνείδητο, υιοθέτησε μία ιδιαίτερη διάταξη συνεύρεσης αναλυτή και αναλυόμενου. Ο αναλυτής τοποθετείται όπισθεν του αναλυόμενου, ώστε ούτε αυτός ούτε ο αναλυόμενος να έχει οπτική επαφή ο ένας του άλλου. Δημιουργείται με τον τρόπο αυτόν μία σχέση ασυμμετρίας μεταξύ τους ανάλογη με την εσωτερική ασυμμετρία συνειδητού και ασυνείδητου που η ψυχανάλυση τοποθέτησε τόσο εντός του αναλυόμενου όσο και εντός του αναλυτή. Το συνειδητό με το ασυνείδητο, το εσωτερικό με το εξωτερικό αλληλοπροσδιορίζονται και το ένα επάγει φαινόμενα στο άλλο που διευκολύνουν την αναλυτική διαδικασία. Το αναλυτικό setting προσφέρει το πλαίσιο και τις συνθήκες για την ανάλυση. Αυτές είναι πραγματικές, μεταφορικές και συμβολικές.

Ο τρόπος που ο αναλυτής και ο αναλυόμενος συμφωνούν να τοποθετούνται στον χώρο και στον χρόνο υπερπροσδιορίζει τον χαρακτήρα της συνάντησής τους. Εφόσον δεν υπάρχει βλεμματική επαφή, ένα σύνολο πληροφοριών που αυτή προσφέρει δεν παρέχονται. Η αμοιβαία συμφωνηθείσα άρση της κινητικότητας επίσης συμβάλλει στην ιδιαιτερότητα της συνάντησης. Εκ των πραγμάτων η έμφαση στην επικοινωνία τους τίθεται στην φαντασία και στην νόηση, αυτό που φαντάζεται και σκέπτεται ο καθένας για τον εαυτό του, τον άλλον και τη σχέση τους. Το αναλυτικό πλαίσιο δεσμευτικά επάγει τη λειτουργία της φαντασίας, της σκέψης και του τρόπου που αυτές σχετίζονται.

Το αναλυτικό πλαίσιο μεταφέρει επίσης αναλυτή και αναλυόμενο σε μία κατάσταση, η οποία δεν προσομοιάζει με οτιδήποτε οικείο στην έως τότε ζωή τους. Μεταφέρονται κυριολεκτικά σε μία άλλη κατάσταση όπου κάθε τι ανάγει στην κατάσταση από την οποία προήλθε χωρίς όμως ποτέ να ταυτίζεται με αυτήν. Το αναλυτικό πλαίσιο είναι μία νέα πραγματικότητα, εξίσου πραγματική με την πραγματικότητα από την οποία προήλθε, τίποτα όμως δεν είναι εντελώς ίδιο. Με την ανάλυση μας παρέχεται ίσως η δυνατότητα να παρακολουθήσουμε την εμπράγματο λειτουργία της μεταφοράς, του τρόπου που αυτή συμμετέχει και προσδιορίζει τη ζωή μας. Σε μία κατάσταση που δεν είναι η πραγματικότητα της ζωής σου, στο αναλυτικό πλαίσιο, ζεις μεταφορικά τη ζωή σου ώστε μετά εκ νέου να μεταφερθείς στη ζωή σου. Στην περίπτωση αυτή η μεταφορά στο λόγο επενδύεται και ενισχύεται και από τη μεταφορά στην πράξη. Η μεταφορά εκτός από μία διαδικασία του νοήματος γίνεται και μία διαδικασία της πράξης, της αναλυτικής διαδικασίας.

Η συμβολική λειτουργία του πλαισίου είναι επίσης πολυεπίπεδη. Το πλαίσιο είναι το σημείο συνεύρεσης δύο υποκειμένων και από τη στιγμή εκείνη η αμοιβαία επιθυμητή συ-

νύπαρξή τους δηλώνει μία νέα δυνατότητα, μία διαφορετική προοπτική, ένα άλλο εν δυνάμει νόημα. Πληρούνται δηλαδή οι αρχαιοελληνικές προϋποθέσεις για τον ορισμό της συμβολικής λειτουργίας ως δύο συμπληρωματικών μερών που συναντώνται και αναγνωρίζονται τότε ως ολοκληρωμένο νόημα. Συγχρόνως το πλαίσιο ως σύμβολο λειτουργεί αντ' αυτού, έναντι της καθημερινής ζωής, εφόσον έχει την αυτονομία της ύπαρξης και της δικής του ζωής με συμβολικές αναγωγές στην πραγματική ζωή. Το πλαίσιο είναι το περιέχον-σημαίνον ενός σημαϊνόμενου, της αναλυτικής διαδικασίας, που σε κάθε στιγμή διαμόρφωσής του επαναπροσδιορίζεται με την αφετηρία του. Είναι επίσης το σημαίνον με σημαϊνόμενο την πραγματική ζωή, της οποίας είναι το σημαϊνόμενο σε κάθε προσπάθεια κατανόησης της λειτουργίας της.

Η εσωτερική ασυμμετρία αναλυτή και αναλύόμενου, η ασυμμετρία του πλαισίου μεταξύ αναλυτή και αναλύόμενου, η λειτουργία του πλαισίου ως προβολή του αναλυτή και του αναλύόμενου, δημιουργούν το αναλυτικό πεδίο που επιτρέπει την έρευνα της υποκειμενικότητας σε ένα πεδίο διυποκειμενικότητας. Το αναλυτικό πλαίσιο αναδεικνύεται ως ένας αναλυτικός τρίτος, ο οποίος τριγωνοποιεί το δίπολο αναλυτής και αναλύόμενος δίνοντάς τους την αναλυτική προοπτική.

Η λειτουργία του πλαισίου είναι τέλος εμβληματική για την ψυχανάλυση. Την χαρακτηρίζει μονοσήμαντα και της αποδίδει την ιδιαιτερότητά της. Είναι το ιδιαίτερο και αναπαλλοτρίωτο χαρακτηριστικό της. Η αναζήτηση του άλλου τόπου, του ασυνειδήτου, εντός μας γίνεται σ' έναν εμβληματικό τόπο εκτός μας, στο αναλυτικό πλαίσιο. Το αναλυτικό πλαίσιο ανήκει για τους λόγους αυτούς μαζί με το ασυνείδητο και την παιδική σεξουαλικότητα στις μεγάλες ανακαλύψεις και προσφορές της ψυχανάλυσης.

Οι **Αθανάσιος Αλεξανδρίδης**, **Βασίλης Δημόπουλος**, **Χρήστος Ζερβής** και **Νίκος Λαμνίδης** συμβάλλουν στην ανάδειξη αυτών των πλευρών του αναλυτικού πλαισίου με άρθρα που αναφέρονται τόσο στην φυσιολογία όσο και στις παθολογικές εκφάνσεις του. Ο **Παναγιώτης Παπαδόπουλος** μας παρουσιάζει μία σύγκριση του αναλυτικού πλαισίου με τους πλατωνικούς διαλόγους.

Ο **Antonino Ferro** είναι ο αναλυτής που μας παρουσιάζει την πορεία της ζωής και του έργου του σε μία συζήτηση με τον **Δημήτρη Μαλιδέλη** και ο **Παναγιώτης Παπαδόπουλος** μας αναπτύσσει κλινικό υλικό αναλυτικής περίπτωσης με σχολιαστές την **Χρυσή Γιαννουλάκη** και τον **Δημήτρη Μαλιδέλη**.

Οι **Λήδα Αναγνωστάκη** και **Αλεξάνδρα Ζαχαριά** μας παρουσιάζουν μία εργασία για τους μικρούς Τηλέμαχος, ο **Χάρης Μωρίκης** για το διαδίκτυο, ο **Γιάννης Κόντος** για την απε-

γνωσμένη προσπάθεια της Jasmine να αποκτήσει μια ταυτότητα, ο **Γιώργος Σταθόπουλος** για αυτό που δουλεύει σε μια ανάλυση και ο **Μιχάλης Πέτρου** αναφέρεται στις δυσκολίες της αναλυτικής εργασίας με αυτιστικούς.

Οι **Άννα Ποταμιάνου** και **Παναγιώτης Παπαδόπουλος** μας παρουσιάζουν βιβλία των **Γεράσιμου Στεφανάτου** και **Ιωάννη Βαρτζόπουλου**, ο **Νίκος Τζαβάρας** σχολιάζει τα βιβλία των **Βασίλη Δημόπουλου** και **Θανάση Καράβατου**, η **Ναυσικά Τσιπά** ένα γαλλικό βιβλίο για την εφηβεία του Freud και ο **Γρηγόρης Μανιαδάκης** το βιβλίο του **Νίκου Τζαβάρα** για τους ποιητές της τρέλας.

Στον κινηματογράφο με το σχόλιο του **Γρηγόρη Μανιαδάκη** έχουμε την παρουσίαση του σημαντικού και εξαιρετικά επίκαιρου έργου του Lanzmann από την **Αριέλλα Ασσέρ** για την προέλευση και το είδος της ηθικής του καιρού μας.

Εκφράζουμε τις ευχαριστίες μας στην **Διονυσία Γεωργακίλα** και στη συντακτική επιτροπή για την ανεκτίμητη βοήθειά τους και στην έκδοση αυτού του τεύχους. Επίσης στις εκδόσεις Ποταμός για την ποιοτική υποστήριξή τους.

*Ιωάννης Βαρτζόπουλος
Νίκος Λαμνίδης*

Περιεχόμενα

Συνέντευξη του **Antonino Ferro** με τον **Δημήτρη Μαλιδέλη** 6

Ο Αναλυτής στη Συνεδρία

Διχασμοί, Πένθη, Μεταλλαγές στο Εγώ. **Παναγιώτης Παπαδόπουλος** 36

Σχολιάζουν: **Χρυσή Γιαννουλάκη, Δημήτρης Μαλιδέλης** 46

Απαντά ο **Παναγιώτης Παπαδόπουλος** 57

ΤΟ ΑΝΑΛΥΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ (SETTING)

Εκπαιδευτικά

Νίκος Λαμνίδης: Αναλυτικό Πλαίσιο και Διάλογος 61

Χρήστος Ζερβής: Το Ψυχαναλυτικό Πλαίσιο ως Διχασμένο τμήμα του Αναλυτή ή η Τριτότητα απέναντι στο Πάθος 73

Θεωρητικά και κλινικά

Αθανάσιος Αλεξανδρίδης: Παλιμψηστοί Του Άνευ Νοήματος 95

Βασίλης Δημόπουλος: Αναλυτική Κατάσταση και Αναλυτικό Πλαίσιο 104

Παναγιώτης Σ. Παπαδόπουλος: Το Σιωπηλό Πλαίσιο. Περί πλαισίου και μεθόδου στον πλατωνικό Σωκράτη 110

Γιώργος Σταθόπουλος: Το Όργανο της Ψυχανάλυσης 122

Λήδα Αναγνωστάκη, Αλεξάνδρα Ζαχαριά: Σύγχρονοι μικροί Τηλέμαχοι: Μία Μελέτη της Συναισθηματικής Απόστασης των Παιδιών που έμειναν πίσω από τους Γονείς που Μετανάστευσαν 139

Μιχάλης Α. Πέτρου: Ομαδική Διάταξη Συνδυαστικών Διαμεσολαβήσεων για Παιδιά με Αυτισμό 162

Εμμανουήλ Γ. Στεφανουδάκης: Διεργασίες Σχάσης στην Ψυχική Οικονομία και στην Μεταβίβαση 179

Χάρης Μωρίκης: Διαδίκτυο και Ψυχικός Χώρος 191

Βασιλοπούλου Βασιλική: Επαναδημιουργώντας τον Παντοδύναμο εαυτό: Φρανκενστάιν ή ο σύγχρονος Προμηθέας 203

Γιάννης Σ. Κόντος: Ο κλινικός Woody Allen: Με αφορμή το “Blue Jasmine” 217

Βιβλία (Επιμέλεια Κώστας Ζερβός)

Παναγιώτης Σ. Παπαδόπουλος: *Η Κοινή Προέλευση Λογικής και Τρέλας. Ψυχανάλυση και Σχιζοφρένεια* του Ιωάννη Βαρτζόπουλου 232

Άννα Ποταμιάνου: *Κατασκευές της Ψυχανάλυσης. Κατασκευή του Ψυχαναλυτή* του Γεράσιμου Στεφανάτου 240

Νίκος Τζαβάρας: *Ψυχαναλυτική Τεχνική. Η Τέχνη της Ψυχανάλυσης* του Βασιλή Δημόπουλου 246

Νίκος Τζαβάρας: *Ο Εμμανουήλ Ροΐδης και η Νευροεπιστήμη τον 19ο αιώνα* του Θανάση Καραβάτου 250

Ναυσικά Τσιπά: *Freud Adolescent* του Florian Houssier 256

Γρηγόρης Μανιαδάκης: *Λόγια της Τρέλας* του Νίκου Τζαβάρα 259

Κινηματογράφος (Επιμέλεια Γρηγόρης Μανιαδάκης)

Γρηγόρης Μανιαδάκης: *Ο Τελευταίος των Αδίκων*, του Claude Lanzmann (Γαλλία, 2013, 216'), Εισαγωγή 263

Αριέλλα Ασσέρ: *Ο Τελευταίος των Αδίκων*, του Claude Lanzmann (Γαλλία, 2013, 216') 264

Γρηγόρης Μανιαδάκης: *Επιζώντες* 273

Antonino Ferro Intervista

Milano 27-1-18.

«Dobbiamo essere curiosi di ciò che non sappiamo piuttosto che essere orgogliosi di tutto quello che già sappiamo». AF

DM: *Caro dott. Ferro sono molto felice che ci incontriamo, dopo tanti anni, in occasione dell'intervista alla rivista Edipo. Edipo è l'unica rivista greca di psicoanalisi. Pubblicata due volte l'anno, in ogni sua edizione viene inserita un' intervista di un noto ed autorevole psicoanalista dell'IPA. La proprietà e la gestione risulta nelle mani di due psicoanalisti greci, il Dott. Varzopoulos ed il Dott. Lamnidis.*

La prima domanda che vorrei farLe sarebbe relativamente alla Sua provenienza. Come si è formato? I suoi primi studi? In particolare, la formazione in psicoanalisi? Ci parli liberamente di tutte queste informazioni.

AF: Per me, innanzitutto, è un piacere e un onore essere intervistato da Lei, per questa rivista così prestigiosa. Vediamo di rispondere, geograficamente, provengo dalla Sicilia, sono nato a Palermo e non a Milano, provengo da studi di medicina, mi sono laureato a Palermo e poi mi sono trasferito a Pavia, in seguito a Milano per fare la specializzazione in psichiatria, durante quegli anni

Συνομιλία με τον Antonino Ferro

Ο Δημήτρης Μαλιδέλης (ΔΜ) συνομιλήσε με τον Antonino Ferro (AF) στο Milano στις 27 Ιανουαρίου 2018.

«Οφείλουμε να είμαστε περίεργοι για αυτό που δεν ξέρουμε παρά υπερήφανοι για όλο αυτό που ξέρουμε». AF

ΔΜ: *Αγαπητέ Dott Ferro, είμαι πολύ εντυχής που συναντιόμαστε ξανά μετά από πολλά χρόνια, επ' ευκαιρία της συνέντευξης στο ψυχαναλυτικό περιοδικό Οιδίπους. Το περιοδικό Οιδίπους είναι το μοναδικό ψυχαναλυτικό περιοδικό στην Ελλάδα. Κυκλοφορεί δύο φορές τον χρόνο και σε κάθε έκδοσή του υπάρχει μια συνέντευξη ενός ψυχαναλυτή γνωστού και σημαντικού, μέλους της IPA. Είναι υπό την διεύθυνση δυο Ελλήνων συναδέλφων ψυχαναλυτών της Ελληνικής Ψυχαναλυτικής Εταιρείας, τον Ι. Βαρτζόπουλον και τον Ν. Λαμνιόδη.*

Η πρώτη ερώτηση την οποία θα ήθελα να σας κάνω είναι από πού κατάγεστε. Ποιες είναι οι βασικές σπουδές σας; Η εκπαίδευσή σας στην ψυχανάλυση; Μπορείτε να μιλήσετε ελεύθερα για ό,τι θέλετε.

Σ.π.Ε.: Ο Δημήτρης Μαλιδέλης (malidelisd@yahoo.gr) είναι κλινικός ψυχολόγος, MSc Κοινωνικής Ψυχιατρικής, ψυχαναλυτής μέλος της Ελληνικής και Διεθνούς Ψυχαναλυτικής Εταιρείας.

Ο Antonino Ferro είναι διδάσκων ψυχαναλυτής και πρόεδρος της Ιταλικής Ψυχαναλυτικής Εταιρείας (SPI 2013-2017). Είναι συγγραφέας πλήθους διακεκριμένων άρθρων και βιβλίων τα οποία έχουν μεταφραστεί σε πολλές γλώσσες. Το πρώτο του βιβλίο *Η τεχνική στην ψυχανάλυση των παιδιών* (1992) μεταφράστηκε στην Ελλάδα το 2006.

AF: Για μένα, πάνω απ' όλα, είναι ευχαρίστηση και τιμή να δώσω μια συνέντευξη σε εσάς και για ένα τόσο καλό περιοδικό. Θα προσπαθήσω να απαντήσω. Γεωγραφικά προέρχομαι από την Σικελία, γεννήθηκα στο Παλέρμο και μετά μετακόμισα στην Παβία και στο Μιλάνο. Σπούδασα ιατρική στο Παλέρμο και μετά ήρθα στην Παβία και στο Μιλάνο, για να κάνω την ειδικότητά μου στην ιατρική, γιατί εκείνα τα χρόνια η μοναδική ψυχιατρική πανεπιστημιακή κλινική ψυχαναλυτικής κατεύθυνσης ήταν στην Παβία. Την διεύθυνση της κλινικής είχε ένας ψυχαναλυτής, ονομαζόταν Dario Demartis. Ήρθα σε αυτήν την κλινική, γιατί, ενώ η βιολογική θεραπεία είχε ήδη μεγάλη επικράτηση, στην Παβία υπήρχε η τύχη να βρίσκεται αυτή η κλινική με ψυχοδυναμική κατεύθυνση. Από εκεί ξεκίνησα να εργάζομαι στην αρχή με παιδιά, μετά έκανα την ανάλυσή μου εδώ στο Μιλάνο, ενώ την ψυχαναλυτική μου εκπαίδευση την έκανα στο ινστιτούτο του Μιλάνο. Εκεί έκανα την εκπαίδευσή μου για την ψυχανάλυση των παιδιών, των εφήβων και των ενηλίκων, μετά σιγά σιγά έκανα διάφορες δραστηριότητες, αλλά το σημαντικότερο ήταν ότι είχα πολλές επαφές με το εξωτερικό και είχα την χαρά και την τύχη να αποκτήσω πολλές εργασιακές εμπειρίες με συναδέλφους άλλων εταιρειών (IPA), ιδιαίτερα με την βρετανική ψυχαναλυτική εταιρεία, την γαλλική ψυχαναλυτική εταιρεία και σιγά-σιγά με την αμερικανική και άλλες. Θα έλεγα ότι ένα ξεχωριστό στοιχείο, ένας ιδιαίτερος τρόπος για μένα ήταν να ψάχνω πάντοτε μια θεώρηση (ένα βλέμμα) στην διεθνή κίνηση της ψυχανάλυσης χωρίς μια υπερβολή επαρχιωτισμού, μια οπτική που πολλές φορές μπορεί να υπάρξει.

DM: Σκέφτομαι ότι είναι πολύ σημαντική η απάντησή σας σε σχέση με την γόνιμη σχέση με την διεθνή ψυχαναλυτική κίνηση και τον επαρχιωτισμό, και εδώ βρίσκω αφορμή να σας ρωτήσω πώς ήταν το ψυχαναλυτικό περιβάλλον στην Ιταλία, όταν εκπαιδευτήκατε εσείς; Εάν θυμηθώ, πώς ήταν η ατμό-

l'única clinica universitaria ad indirizzo psicoanalitico era qui a Pavia, diretta da uno psicoanalista che si chiamava Dario Demartis. Sono venuto proprio perché già da diverso tempo la terapia Biologica aveva un grande seguito, ma, a Pavia c'era questa fortuna di avere questa clinica universitaria ad indirizzo psicodinamico. Poi da lì ho cominciato a lavorare prima con i bambini e poi ho fatto l'analisi qui a Milano. Anche la formazione psicoanalitica l'ho fatta qui all'Istituto di Milano facendo anche il training per la psicoanalisi dei bambini e degli adolescenti e poi mano a mano ho seguito una varietà di tipologie, soprattutto, avendo molti contatti con l'estero, dove ho avuto il piacere e la fortuna di fare molte esperienze di lavoro con colleghi di altre società; in particolare con la società britannica, la società francese via via con quella americana e così via. Direi che un aspetto particolare per me era di cercare di avere sempre uno sguardo sul movimento internazionale della psicoanalisi senza un eccesso di provincialismi che talvolta può accadere.

DM: *Penso che sia molto importante la Sua risposta e prendendo spunto dai provincialismi – come era l'atmosfera in Italia quando si è formato proprio Lei a livello di teorie, che tipo di teorie erano diffuse? – Io mi ricordo gli anni '80 all'Università di Padova c'erano tanti psicoanalisti, allora erano aperti a tutte le teorie, senza essere complessati, oppure, con pregiudizi, senza la rigidità di escludere gli inglesi o i francesi o gli americani. Ci hanno insegnato da Fenichel a Gill, Shafer, perfino Bergèret e Kernberg.*

AF: Quando mi sono formato io, anni settanta avanzati, mi sono forma-

to all'Istituto di psicoanalisi di Milano. Direi che c'erano sostanzialmente due grosse tendenze, un gruppo che era di scuola francese con molti contatti con la società psicoanalitica di Parigi e un secondo gruppo che aveva contatti con la realtà britannica. Meglio sviluppato era il gruppo che aveva contatti con l'aria britannica. In quegli anni c'erano molte persone che andavano a Londra a fare l'analisi e le supervisioni. Era molto frequente che i psicoanalisti inglesi venivano a fare le supervisioni in Italia, tra cui, Rosenfeld, Meltzer, Bremman erano in formazione e in contatto con queste persone. Molti andavamo anche in Inghilterra a fare delle supervisioni. Direi che erano questi due orientamenti, quello più inglese e quello più francese.

Ho avuto molta fortuna perché ho cominciato la mia formazione e ho fatto l'analisi con un analista che, da un punto di vista classico era freudiano. Dall'altra parte lui aveva fatto l'analisi con la persona che ha portato Bion in Italia, si chiamava Francesco Corrao, ha tradotto per primo Bion in Italia, diventando uno stretto conoscitore di questo, avendo un rapporto diretto con Bion che era analista del mio analista, il nonno. Poi ho fatto delle supervisioni in Italia con Lussana con E. Caburri che erano analisti anche loro, tra i primi analisti ispirati a Bion in Italia. In seguito con un'analista kleiniana che si è trasferita in Inghilterra che veniva periodicamente a fare supervisioni in Italia. Lussana che anche lui si era trasferito in Inghilterra e poi tornava in Italia. Questa è la fase italiana, dopo ho scoperto che il mondo è più grande, dopo di che ho comincia-

σφαιρα στο Πανεπιστήμιο της Πάδοβα τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 80, υπήρχαν πολλοί ψυχαναλυτές, οι οποίοι ήταν όλοι ανοικτοί σε όλες τις θεωρίες, χωρίς συμπλέγματα ή προκαταλήψεις ή ακαμψίες, ώστε να αποκλείουν τους Άγγλους ή τους Αμερικάνους. Εγώ διδάχθηκα ταυτόχρονα Fenichel, Bergeret, Kernberg, Gill και Shafer.

ΑΦ: Όταν εκπαιδεύτηκα εγώ στην ψυχανάλυση, την δεκαετία του εβδομήντα, βρισκόμουν στο ινστιτούτο του Μιλάνο. Θα έλεγα ότι υπήρχαν ουσιαστικά δύο κύριες τάσεις: μια ομάδα που ήταν Γαλλικής σχολής με πολλές επαφές με την ψυχαναλυτική εταιρεία των Παρισίων, και μια άλλη ομάδα που είχε επαφές με την Βρετανική πραγματικότητα. Καλύτερα αναπτυγμένη ήταν η ομάδα που είχε επαφές με τον Βρετανικό χώρο. Εκείνα τα χρόνια υπήρχαν πολλοί συνάδελφοι που πήγαιναν στο Λονδίνο να κάνουν την ψυχανάλυσή τους ή τις εποπτείες τους και ήταν πολύ συχνό φαινόμενο Βρετανοί ψυχαναλυτές να έρχονται να κάνουν εποπτείες στην Ιταλία. Έτσι, οι Rosenfeld, Meltzer, Bremman εκπαίδευαν και ήταν σε επαφή με πολλά άτομα τα οποία τους ακολουθούσαν και στην Αγγλία. Γενικά, θα έλεγα ότι υπήρχαν δυο προσανατολισμοί: ο ένας ήταν κυρίως αγγλικός και ο άλλος κυρίως γαλλικός.

Εγώ σχετικά με την εκπαίδευσή μου είχα πολλή τύχη. Έκανα την ανάλυσή μου με ένα κλασικό φροϋδικό αναλυτή, που όμως είχε κάνει ανάλυση με αυτόν που εισήγαγε τον Bion στην Ιταλία, τον Francesco Corrao. Ο Corrao μετέφρασε πρώτος τον Bion στην Ιταλία και έγινε ένας καλός γνώστης του Bion, έχοντας και μια απευθείας σχέση μαζί του. Αυτός ήταν ο αναλυτής του αναλυτή μου... ο παππούς μου. Μετά έκανα εποπτείες στην Ιταλία με τον Lussana και με τον Caburri, οι οποίοι ήταν αναλυτές και εκείνοι, από τους πρώτους ανάμεσα στους αναλυτές που εμπνεύστηκαν από τον Bion. Ύστερα, έκανα με ένα κλαϊνικό αναλυτή, ο οποίος μετακόμισε στην Αγγλία, ονομαζόταν Lussana, και

έρχονταν συχνά, για να κάνει εποπτείες στην Ιταλία. Αυτή ήταν η ιταλική φάση. Αργότερα, ανακάλυψα ότι «ο κόσμος είναι πιο μεγάλος» και έτσι μετά από όλα αυτά ξεκίνησα να κάνω μια σειρά εποπτειών, συναντήσεων, ανταλλαγής σκέψεων με πολλούς αναλυτές, κυρίως Άγγλους και Γάλλους.

Για πολύ καιρό δεν υπήρξε μια ιταλική παράδοση της ψυχανάλυσης και η Ιταλία υπήρξε χώρα που έκανε μεγάλη «εισαγωγή» της ψυχανάλυσης. Μαζί με την Βραζιλία ήταν η χώρα που μετέφραζε τα περισσότερα βιβλία ψυχανάλυσης, από τα γαλλικά και τα αγγλικά στα ιταλικά. Έτσι, κάποιος που δεν ήταν εξοικειωμένος με τα αγγλικά ή τα γαλλικά είχε την τύχη να μπορεί να διαβάσει αυτό που δημοσιευόταν στα γαλλικά ή στα αγγλικά. Αυτές οι δύο γραμμές συνέχισαν να αναπτύσσονται. Στην Ιταλία υπήρξε μια σημαντική επικράτηση της κλαϊνικής και μετά-κλαϊνικής ψυχανάλυσης. Υπήρξε μια περίοδος που η κλαϊνική ψυχανάλυση κυριαρχούσε και ήταν υποχρεωτικό το πέρασμα από κλαϊνικές εποπτείες.

Σιγά σιγά υπήρξε μια ανάπτυξη της ψυχανάλυσης ιταλικού χαρακτήρα, μια ψυχανάλυση που αναπτύχθηκε τα τελευταία χρόνια, την τελευταία δεκαετία, ή μάλλον τις δυο τελευταίες δεκαετίες, με συγκεκριμένη θέση, ιδιαιτερότητες και ξεχωριστά χαρακτηριστικά. Σήμερα μπορούμε να θεωρήσουμε την ιταλική ψυχανάλυση ως μια από τις ψυχαναλύσεις με σημαντική συνεισφορά στην διεθνή ψυχαναλυτική σκηνή.

DM: Έχετε δίκιο, γιατί πλέον πολλοί αναφέρονται σε εσάς αλλά και σε άλλους Ιταλούς ψυχαναλυτές.

AF: Ναι, κάνουν αναφορά και σε νέους αναλυτές – εάν είναι δυνατόν να είναι κανείς νέος και αναλυτής ταυτόχρονα – που έχουν αξία. Ο Civitaresse είναι ένας από αυτούς. Έχει γράψει πολλά βιβλία στα ιταλικά, που έχουν μεταφραστεί και στα αγγλικά. Θα έλεγα ότι υπάρχει μια ομάδα ψυχαναλυτών στην Παβία που έχει

to a fare una serie di supervisioni, di incontri e di scambi con molti analisti inglesi, francesi.

A lungo non ci è stata una tradizione psicoanalitica italiana, a lungo l'Italia è stata una grande importatrice di psicoanalisi, insieme al Brasile, era la nazione che traduceva più libri di psicoanalisi dal francese e dall'inglese in italiano. Per cui, ci è stata questa fortuna di poter leggere, in qualche modo, anche per chi non fosse esperto di inglese o di francese. Per leggere tantissimo tutto quello che veniva pubblicato in Francia o in Inghilterra. Direi che queste due linee hanno continuato a svilupparsi e ci è stato un predominio della psicoanalisi Kleiniana e postkleiniana. Ci è stato un periodo dove la psicoanalisi kleiniana si imponeva e ci è stato un transito obbligatorio con supervisioni kleiniane. Piano piano ci è stato uno sviluppo un po' di una psicoanalisi targata Italia, una psicoanalisi che ha sviluppato fino agli ultimi tempi, l'ultimo decennio, forse durante i due ultimi decenni, un suo posto con una sua specificità e con le sue particolari caratteristiche. Possiamo considerare la psicoanalisi italiana, una delle psicoanalisi, che ha dato contributi significativi anche a livello internazionale.

DM: *Ha veramente ragione su questo perché tanti fanno riferimento a Lei ma anche ad altri...*

AF: Si fanno riferimenti anche a giovani analisti – per quanto possibile essere giovani ed analisti – che sono di valore. Civitaresse è uno che ha fatto molti libri in italiano e poi tradotti in inglese... direi che c'è un gruppo a Pavia di analisti che si sono formati attorno agli stessi con-

cetti. Stanno dando un contributo abbastanza vivo e vitale, fanno libri che sono tradotti in diverse lingue, per cui, sono accessibili in inglese, in francese, a parte il fatto che escono in Italia.

DM: *Vengono tradotti anche da noi diversi libri. A parte il suo libro sono tradotti libri di Bolognini, Antonio Alberto Semi, Finzi, Thanopoulos et altri.*

AF: Questo è importante per il movimento di scambio e di integrazione, è un passo per l'integrazione dei modelli psicoanalitici, è una diffusione. E' una dialettica di diversi concetti psicoanalitici.

DM: *In effetti quando studiamo a Padova avevamo tutti gli scrittori tradotti da Bergeret fino a Kernberg, a Rachamier, fino Greenson.*

AF: Green, la Segal, la Joseph, Heimann.

DM: *P. Haiman... invece in altri paesi non succede questo, per esempio, se non sbaglio Bergeret è molto difficile trovarlo in inglese.*

AF: Sì, la psicoanalisi francese è molto poco tradotta in inglese ma anche quella inglese non è che stata tradotta tantissimo. Teniamo conto che la Klein è stata tradotta recentemente in francese e molte altre opere. In effetti adesso direi che la lingua è l'inglese, la lingua obbligatoria. Poi traducendo nelle lingue nazionali, quelli che non hanno con l'inglese una domesticità, una affinità, è sufficiente avere le opere nella propria lingua.

DM: *adesso un'altra domanda che si avvicina alla questione delle lingue e ai nuovi paesi dove troviamo una diffusione della psicoanalisi. Forse pensa che potrebbe es-*

σηματιστεί γύρω από σχετικές έννοιες για τις οποίες θα μιλήσουμε στην συνέχεια και δίνει μια συνεισφορά ζωντανή και σημαντική. Γράφουν βιβλία που έχουν μεταφραστεί σε διαφορετικές γλώσσες, κυρίως στα αγγλικά και στα γαλλικά...

DM: *Και στα ελληνικά έχουν μεταφραστεί αρκετά βιβλία από τα ιταλικά. Εκτός από το δικό σας «Η τεχνική στην ψυχανάλυση των παιδιών»¹, έχει μεταφραστεί ο Bolognini, ο Antonio Alberto Semi, ο Finzi, ο Thanopoulos κ.α.*

AF: Αυτό είναι σημαντικό για την διακίνηση και ανταλλαγή των ιδεών και της σκέψης, ώστε να απαρτιώνονται τα ψυχαναλυτικά μοντέλα και να διαχέονται. Βοηθάει στην διαλεκτική των διαφορετικών ψυχαναλυτικών ιδεών.

DM: *Όντως, όταν σπούδαζα στην Πάδοβα, είχαμε στην διάθεσή μας σε ιταλική μετάφραση όλους τους συγγραφείς, για παράδειγμα, τον Kernberg, τον Bergeret, τον Racamier, τον Greenson, οι οποίοι προέρχονταν από διαφορετικές χώρες και σχολές.*

AF: Ο Green, η Segal, η Joseph, Heimann...

DM: *Σε αντίθεση με την Ιταλία όπου μεταφράζονται στα ιταλικά πολλοί συγγραφείς από ξένες χώρες, στις άλλες χώρες δεν συμβαίνει το ίδιο.*

Για παράδειγμα, είναι πολύ δύσκολο να βρεις μετάφραση στα αγγλικά του J. Bergeret, ενώ στα γαλλικά δεν βρίσκεις εύκολα πολλούς κλαϊνικής σχολής.

AF: Ναι, η γαλλική ψυχανάλυση είναι πολύ λίγο μεταφρασμένη στα αγγλικά αλλά και η αγγλική ψυχανάλυση δεν έχει μεταφραστεί ιδιαίτερα, αν σκεφτούμε μάλιστα ότι η Klein μεταφράστηκε πολύ πρόσφατα στα γαλλικά, καθώς και πολλά άλλα έργα. Τώρα πια, η βασική γλώσσα της ψυχανάλυσης είναι η αγγλική. Είναι σχεδόν υποχρεωτική. Πάντως, με την με-

1. Ferro Antonino, *Η τεχνική στην ψυχανάλυση των παιδιών*, εκδ. Παπαζήση, επιστημονική επιμέλεια/ μετάφραση Μαλιδέλης Δημήτρης.

τάφραση των έργων αυτών στις εθνικές γλώσσες, αυτοί που δεν έχουν εξοικείωση και συγγένεια με τα αγγλικά μπορούν να έχουν τα έργα στην γλώσσα τους. Γι' αυτό είναι αναγκαία η μετάφραση έργων.

DM: *Μια άλλη ερώτηση που μου έρχεται στον νου, μετά το θέμα της γλώσσας, είναι το θέμα της διάδοσης της ψυχανάλυσης σε «νέες» χώρες. Τι σκέφτεστε σχετικά με αυτό; Υπάρχει κίνδυνος η διάδοση της ψυχανάλυσης να επιφέρει την διάχυση της ταυτότητάς της; Επίσης, είναι και το θέμα με τις νέες τεχνολογίες, π.χ. Skype...*

AF: Εγώ για πολύ καιρό είχα πολλές ευκαιρίες να εργαστώ με εποπτείες, κυρίως με τις Ηνωμένες Πολιτείες και με διάφορες χώρες της Ευρώπης: στην Αγγλία, στην Γαλλία, στην Ισπανία, στην Ελλάδα, είχα ευκαιρίες που βαθμιαία έγιναν πολύ σημαντικές, και προσκλήσεις για την δημιουργία εποπτικών και κλινικών ομάδων και ομάδων εμβάθυνσης σε αναδυόμενες χώρες σχετικά με την ψυχανάλυση, στην Τουρκία, στην Σερβία, στην Κροατία, στην Πολωνία, στην Τσεχοσλοβακία. Επίσης αυτό συμβαίνει στην Ρωσία και την Κίνα και έτσι διευρύνεται το πανόραμα.

Εγώ πιστεύω ότι όλο αυτό είναι θετικό, ότι η ψυχανάλυση διαδίδεται, και δεν έχω ενδοιασμούς για τα νέα συστήματα επικοινωνίας. Φυσικά και υπάρχει ανάγκη κάποιου βαθμού προσοχής και παρακολούθησης, αλλά μια ανάλυση που γίνεται από ένα έμπειρο αναλυτή είναι έγκυρη, ακόμη και εάν έχει γίνει μέσω Skype. Και για τις εποπτείες δεν υπάρχει πρόβλημα. Τώρα πλέον υπάρχουν πολλοί επαγγελματίες που κάνουν εποπτείες μέσω Skype, στις Ηνωμένες Πολιτείες, στις αναδυόμενες χώρες. Υπάρχουν πολλοί συνάδελφοι από την Σερβία, την Τουρκία και την Ρωσία που ζητάνε να κάνουν εποπτείες μέσω Skype, γιατί η εποπτεία μέσω Skype λειτουργεί πολύ καλά. Πιστεύω ότι θα μπορούσε να λειτουργεί καλά και η ανάλυση.

serci un rischio nella diffusione della identità della psicoanalisi? Oppure con la storia relativa alla diffusione delle nuove tecnologie come skype...

AF: Io per tanto tempo ho avuto occasioni di lavoro di supervisioni, scambi soprattutto con gli Stati Uniti e con nazioni europee, l'Inghilterra, la Francia la Spagna, la Grecia. Occasioni che da un po' di tempo sono diventate delle presenze significative di inviti, anche per fondare gruppi di supervisioni, gruppi clinici e di approfondimento, con nazioni emergenti rispetto alla psicoanalisi, la Turchia la Serbia, la Croazia, dalla Polonia alla Repubblica Ceca. Oltre a quello che succede in Russia, in Cina, si va espandendo il panorama. Io credo in tutto quello che è positivo, che la psicoanalisi si va diffondendo e non avrei paura di nuovi sistemi di comunicazione. Certo che c'è bisogno un po' di vigilare, ma un'analisi fatta da un analista esperto sia valida anche se fatta attraverso Skype, per le supervisioni ormai non ci sono problemi. Ormai il mondo è pieno di persone che fanno supervisioni via Skype, negli Stati Uniti, nei paesi emergenti, con colleghi dalla Serbia, Turchia e Russia, che chiedono di fare le supervisioni via Skype. Perché la supervisione via Skype funziona molto bene. Credo anche con l'analisi si potrebbe pensare di aggiungerlo.

DM: *Eventualmente con tanto controllo e vigilanza.*

AF: Bisogna capire cosa succede studiando i cambiamenti, le novità, cosa implica cosa cambia una nuova visione delle cose che rimangono costanti.

DM: *Tramite la frequenza.*

AF: E qui c'è un problema... per prima cosa, la situazione economica. La situazione economica in qualche modo impone che si possano accettare lavori in un numero minore di sedute, appunto perché c'è il problema economico, ma anche un problema di gestione del tempo, ormai una frenesia, un movimento. Però credo che un alta frequenza per le analisi non è semplicemente raccomandabile, ma raccomandabilissima. Nel senso che un'analisi fatta con 5 o 4 sedute permette sicuramente di sviluppare un processo. Se non ci piace il senso di processo, uno sviluppo dei pensieri, dei strumenti psicoanalitici che sicuramente in misura maggiore nei confronti di un lavoro fatto con un numero di sedute inferiore.

DM: *Penso anche io che questo sia un grosso tema.*

AF: Forse il training si meriterebbe tutta una ristrutturazione, non soltanto con l'aspetto formalistico di sedute, ma se vogliamo, anche per il numero di sedute non scenderei da un certo numero.

DM: *Quante?*

AF: Quattro sedute direi la settimana. Fortunate quelle nazioni che possono fare l'analisi con quattro sedute la settimana, non sono ancora convinto che un alta frequenza sia fondamentale.

DM: *Risulta importante questa sua opinione. Noi nel contesto della società greca teniamo quattro (4) sedute. Anche io tengo quattro (4) sedute indicativamente.*

AF: Il problema è questo, se la situazione economica internazionale consente questo lusso, con questo lusso si lavora meglio.

DM: *Χρειάζεται, όμως, κατά την γνώμη σας προσοχή, παρακολούθηση...*

AF: Πρέπει να καταλάβουμε τι συμβαίνει μελετώντας τις αλλαγές, τις καινοτομίες και τι αυτές συνεπάγονται, στον βαθμό που κάποια πράγματα θα πρέπει να μείνουν σταθερά.

DM: *Σε σχέση με την συχνότητα των συνεδριών;*

AF: Και εδώ υπάρχει ένα πρόβλημα... το πρώτο πράγμα είναι η οικονομική κατάσταση της εποχής μας. Η οικονομική κατάσταση με κάποιο τρόπο υποχρεώνει, οδηγεί, στο να μπορούν να γίνονται εργασίες με ένα μικρό αριθμό συνεδριών, γιατί υπάρχει το οικονομικό πρόβλημα αλλά και ένα πρόβλημα διαχείρισης του χρόνου. Υπάρχει ένα φρενήρης ρυθμός, μια συνεχής κίνηση, όμως πιστεύω ότι και μια μεγάλη συχνότητα των συνεδριών για τις αναλύσεις δεν είναι απλά μια σύσταση αλλά μια αναγκαία σύσταση, με την έννοια ότι μια ανάλυση που γίνεται με 4 ή 5 συνεδρίες την εβδομάδα επιτρέπει σίγουρα να αναπτυχθεί μια διαδικασία, – εάν δεν μας αρέσει η έννοια της διαδικασίας, μια ανάπτυξη των σκέψεων, των ψυχαναλυτικών οργάνων – σε μεγαλύτερο βαθμό απ' ό,τι μια ανάλυση που γίνεται με ένα μικρότερο αριθμό συνεδριών.

DM: *Σκέφτομαι ότι αυτό που διατυπώνετε είναι πολύ σημαντικό, γιατί η συχνότητα των συνεδριών ανά βδομάδα είναι ένα μεγάλο θέμα.*

AF: Ίσως το training, η εκπαίδευση, θα χρειαζόταν μια επαναδόμηση, όχι μόνο σε σχέση με το θέμα του αριθμού των συνεδριών. Αλλά εάν μιλήσουμε για τον αριθμό των συνεδριών, δεν θα έπεφτα κάτω από ένα συγκεκριμένο αριθμό...

DM: *Δηλαδή;*

AF: Θα έλεγα τέσσερις. Είναι τυχερές οι χώρες που μπορούν να κάνουν την ανάλυση με τέσσερις συνεδρίες. Δεν είμαι καθόλου πεπεισμένος ότι μια άλλη συχνότητα των συνεδριών είναι ενδεδειγμένη.

ΔΜ: Είναι σημαντική αυτή η τοποθέτησή σας. Στην ελληνική Εταιρεία διατηρούμε τις τέσσερις συνεδρίες.

ΑΦ: Το πρόβλημα είναι αυτό, εάν δηλαδή η διεθνής οικονομική κατάσταση επιτρέπει αυτή την πολυτέλεια. Αλλά δεν υπάρχει αμφισβήτηση ότι με αυτή την πολυτέλεια εργαζόμαστε καλύτερα.

ΔΜ: Ο φρενήρης ρυθμός... Έχω κάποιους ασθενείς που διατηρούν έναν αριθμό συνεδριών και λόγω εργασιακών υποχρεώσεων συχνά έρχονται σε λιγότερες...

Αλλάζω συζήτηση... Στο πρώτο σας βιβλίο, το οποίο έχει μεταφραστεί πριν 12 χρόνια στην Ελλάδα από εμένα, λέτε ότι, ενώ υπάρχουν 3 ψυχαναλυτικές σχολές, τον Freud, της Klein και του Bion, η ψυχανάλυση είναι μοναδική. Θα μπορούσατε να επαναδιατυπώσετε αυτή την τοποθέτησή;

ΑΦ: Ίσως τώρα πλέον να σκέφτομαι με περισσότερη ασυνέχεια. Ίσως υπάρχουν βασικά θέματα στα οποία συμφωνούν όλοι και απ' όλα τα ψυχαναλυτικά μοντέλα. Αυτά τα θέματα συνεισέφερα να επιλεχθούν ως βασικά θέματα του συνεδρίου της πόλης του Μεξικού. Τα θέματα αυτά είναι το Ασυνείδητο, το Όνειρο και η Σεξουαλικότητα. Θα έλεγα ότι αυτά τα 3 θέματα, και κυρίως το Ασυνείδητο και το Όνειρο, είναι οι βασικοί πυλώνες τους οποίους δεν μπορούμε να απαρνηθούμε, εάν αποκαλούμε την θεραπεία που κάνουμε ψυχαναλυτική.

Ότι υπάρχουν διαφορετικά μοντέλα, φυσικά ναι. Σήμερα προτιμώ να καταλαβαίνω την διαφορά των μοντέλων στο πώς ο ψυχαναλυτής βλέπει τους διαφορετικούς χαρακτήρες (Personaggi) στην συνεδρία. Εάν τα πρόσωπα που εισβάλλουν στην συνεδρία θεωρούνται ως πρόσωπα πραγματικά, πρόσωπα με σάρκα και οστά, είμαστε σε ένα μοντέλο συγκεκριμένο που σε παραπέμπει στα πρώτα μοντέλα της ψυχανάλυσης. Εάν τα πρόσωπα που αναφέ-

DM: *La frenesia del tempo. Ho un medico in analisi che dovrebbe tenere quattro sedute a settimana, ma raramente viene per quattro sedute, tuttavia, penso che sia comunque importante questo.*

Cambio argomento, nel suo primo libro¹, che è stato tradotto 12 anni fa da me, in greco, Lei dice che mentre ci sono 3 scuole della psicoanalisi, di Freud, di Klein e di Bion, la psicoanalisi è unica. Vorrebbe rielaborare quanto detto?

AF: Forse adesso sono più discontinuista, forse ci sono delle cose base che sono condivise da tutti, da tutti i modelli psicoanalitici. Sono i temi fondamentali, che hanno contribuito a scegliere come temi fondamentali del congresso a Città del Messico, che sono: l'inconscio, il sogno e la sessualità. Direi questi 3 aspetti ed in particolare, l'inconscio e il sogno, sono 2 pilastri base a cui non possiamo rinunciare se vogliamo chiamare la terapia che facciamo psicoanalitica. E poi ci sono differenti modelli, sicuramente sì. Oggi tengo a capire la differenza dei modelli come l'analista vede i vari personaggi della seduta. Se le persone che entrano in seduta sono considerate come persone reali, persone di carne e di sangue, siamo su un modello molto concreto che ti manda ai primi modelli di psicoanalisi. Se le persone che si fanno riferimento in psicoanalisi vengono considerate come oggetti interni siamo più vicino ad una scuola Kleiniana o post Kleiniana, oppure, se i personaggi di una seduta possono essere considerati proprio personaggi e non persone, qui ci avviciniamo a Bion o post Bion, alla concettualizzazione di campo.

Concettualizzazioni direi di post Bion del concetto Di Campo è uno degli aspetti più interessanti della psicoanalisi attuale che si stanno diffondendo con grande velocità, sia in Italia, sia in altre nazioni. Per esempio, negli Stati Uniti direi che, Ogden Grotstein Levin e altri hanno contribuito allo sviluppo di queste frontiere della psicoanalisi.

DM: Secondo la mia modesta opinione, Lei esamina e arricchisce la teoria di Bion proprio con le sue implicazioni cliniche. In effetti presenta tantissimi casi, con tante particolarità. Vorrei dire che Lei comincia sempre dal pensiero onirico della veglia fino ai Derivati Narrativi -che secondo me, sono una cosa molto preziosa per la sua teoria tecnica.

AF: Direi che questo Bion può essere usato in tanti modi. Può essere usato semplicemente come un autore da citare per far finta di essere moderni oppure si può attraversare il pensiero di Bion che ci porta ad una conseguenza molto forte. Una è di intendere l'inconscio in maniera profondamente diversa di quella precedente. L'inconscio non è più qualcosa da dover decifrare, da dover svelare ma l'inconscio come qualche cosa che l'analista e il paziente devono co-costruire insieme. Qualcosa che deve essere costruita in continuazione e in continuazione trasformata. Inoltre, il pensiero di Bion ci può portare anche a uno sviluppo dell'onirico. Considerare l'onirico non solamente nel sogno della notte, ma, considerare l'onirico anche il sogno che faccia questa attività, che la nostra mente fa continuamente, trasformare le sensorialità in pittogrammi². E questi pittogrammi messi in seguito formano il pensiero onirico della veglia.

ρονται στην ψυχανάλυση θεωρούνται ως εσωτερικά αντικείμενα, είμαστε πιο κοντά σε μια θεώρηση κλαϊνική ή μετα-κλαϊνική. Εάν οι χαρακτηριστές μιας συνεδρίας θεωρούνται ακριβώς ως χαρακτηριστές και όχι ως πρόσωπα, πλησιάζουμε στον Bion ή στην μετα-μπιονική θεώρηση και στην εννοιολογία του Πεδίου.

Οι εννοιολογήσεις, θα έλεγα, του μετα-μπιονικού και της έννοιας του Πεδίου είναι από τις πιο ενδιαφέρουσες θεωρήσεις της σύγχρονης ψυχανάλυσης, οι οποίες διαδίδονται με μεγάλη ταχύτητα και στην Ιταλία αλλά και σε άλλες χώρες. Για παράδειγμα, στις Ηνωμένες πολιτείες νομίζω ότι ο Ogden, ο Grotstein, ο Levin έχουν συνεισφέρει στην διεύρυνση των συνόρων της ψυχανάλυσης.

DM: Κατά την ταπεινή μου γνώμη, εξετάζετε και εμπλουτίζετε την θεωρία του Bion ακριβώς με τις κλινικές αναφορές και προεκτάσεις, στις οποίες κάνετε ιδιαίτερη αναφορά. Στην πραγματικότητα, παρουσιάζετε πάρα πολλές κλινικές περιπτώσεις, με πολλά ξεχωριστά παραδείγματα. Θέλω να πω ότι ξεκινάτε από την ονειρική σκέψη της ερμηνείας μέχρι τα αφηγηματικά παράγωγα, που είναι κάτι πολύ ιδιαίτερο και κλινικά πολύτιμο...

AF: Θα ξεκινούσα από την εξής σκέψη: ότι ο Bion μπορεί να χρησιμοποιηθεί με πολλούς τρόπους. Μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως συγγραφέας, να τον αναφέρεις, ώστε να υποδυθείς τον μοντέρνο, ή να διασχίσεις την σκέψη του, ώστε να οδηγηθείς σε πολύ θετικές και σημαντικές συνέπειες. Μια συνέπεια είναι να καταλάβεις το ασυνείδητο με έναν τρόπο πολύ διαφορετικό από αυτόν που το καταλαβαίναμε προηγουμένως. Το ασυνείδητο δεν είναι πλέον κάτι που πρέπει να αποκωδικοποιήσεις, που πρέπει να αποκαλύψεις, αλλά κάτι που ψυχαναλυτής και ψυχαναλυόμενος πρέπει να συνδημιουργήσουν. Κάτι που πρέπει να δημιουργείται συνεχώς και συνεχώς να μετασχηματίζεται. Επίσης, η σκέψη του Bion μπορεί να μας οδηγήσει σε μια εξέλι-

ξη του ονειρικού. Να θεωρήσεις το ονειρικό όχι μόνο σε σχέση με το όνειρο κατά την διάρκεια της νύχτας, αλλά να θεωρήσεις ως ονειρικό και το όνειρο που κάνει συνεχώς η ψυχική μας λειτουργία, να μετασχηματίζεις την αισθητηριακότητα σε πιττογράμματα. Αυτά τα πιττογράμματα, εάν τα βάλεις στην σειρά, φτιάχνουν την ονειρική σκέψη της εγρήγορσης.

Έχουμε και άλλους τύπους μετασχηματισμού, όπως για παράδειγμα ο μετασχηματισμός σε όνειρο, που είναι πράγματι η ανάπτυξη της σκέψης του Bion. Δηλαδή, όταν ένας ασθενής επικοινωνεί κάτι, εμείς ακούμε την επικοινωνία ως εάν ο ασθενής να έχει πει «έκανα ένα όνειρο», ακόμη και εάν μιλάει για κάτι το πραγματικό και συγκεκριμένο. Αυτό επιτρέπει πραγματικά να διευρυνθεί ιδιαίτερα η μέθοδος και ο τρόπος να δέχεσαι, να μπορείς να καταλαβαίνεις αυτό που σου επικοινωνεί ο ασθενής. Όλο αυτό μας μεταφέρει σε ένα νέο τρόπο να καταλαβαίνουμε την ψυχανάλυση.

Η ψυχανάλυση σαν κάτι που δεν αφορά τα περιεχόμενα της επικοινωνίας, αλλά η ψυχανάλυση που επιτρέπει την ανάπτυξη των εργαλείων που χρησιμεύουν στο να ονειρεύεσαι. Η ανάπτυξη αυτών των εργαλείων που χρησιμεύουν να αισθάνεσαι, που χρησιμεύουν να σκέφτεσαι. Δηλαδή, κάτι που εργάζεται περισσότερο πάνω στα εργαλεία, περισσότερο πάνω στα tools for thinking και όχι στα περιεχόμενα. Αυτό αλλάζει πολύ τον τρόπο να σκέφτεσαι πάνω στην ανάλυση.

DM: Ίσως αλλάζει και το κριτήριο της αναλυσιμότητας, της διάγνωσης ή της ψυχικής οργάνωσης κατά τον Kernberg, σύμφωνα με την σκέψη σας. Ίσως μιλάμε για κάτι που διαφοροποιεί τα παραπάνω θέματα, όταν λέτε για μια ψυχανάλυση, που αποσκοπεί στην ανάπτυξη των εργαλείων (tools) που επιτρέπουν την ανάπτυξη και την παραγωγή της σκέψης καθεαυτής, δηλαδή στην συσκευή, για να ονειρεύεσαι και να σκέφτεσαι.

Abbiamo anche altri tipi di trasformazione come per esempio la trasformazione in sogno che sono proprio uno sviluppo del pensiero Bioniano. Cioè, quando un paziente fa una comunicazione, noi ascoltiamo la comunicazione come se il paziente avesse detto “ho fatto un sogno in cui”, anche se parlasse di qualcosa di reale concreto. Questo, permette veramente di ampliare molto la modalità di poter recepire, di poter intendere le comunicazioni del paziente, tutto questo ci porta ad un nuovo modo di intendere la psicoanalisi.

La psicoanalisi come qualche cosa che non guarda tanto i contenuti della comunicazione, ma la psicoanalisi che permette lo sviluppo dei strumenti che servono a sognare, gli sviluppi di quei strumenti che servono a sentire, che servono a pensare, quindi, qualche cosa che opera più sugli strumenti, più sui tools for thinking che non sui contenuti. Questo cambia molto il modo di pensare anche sopra l'analisi.

DM: Forse cambia anche il criterio dell'analizzabilità, della diagnosi o delle organizzazioni, come per esempio cita Kernberg. Oppure, forse è una cosa già diversa per Lei, quando dice, come ha già fatto, è una psicoanalisi che guarda allo sviluppo degli strumenti, ai tools, che consentono lo sviluppo e la produzione stessa del pensiero, cioè agli apparati per sognare e per pensare.

AF: L'analizzabilità la possiamo intendere in modo assolutamente più ampio. Nel senso che, non abbiamo più il diritto dell'analizzabilità soltanto per certi pazienti con certe caratteristiche, ma, in fondo è aiutare i pazienti a sviluppare i

propri pensieri e le strutture, con le quali, sviluppare i propri pensieri.

Così, si allarga in patologie molto più severe e si allarga verso i limiti di età sia a livello inferiore sia a livello superiore. Oggi ci sono autori che parlano di trattamenti psicoanalitici di bambini di alcuni mesi e di analisi, l'analizzabilità di pazienti anziani. Per esempio, io ho un paziente di 82 anni che fa l'analisi. Quindi diremmo che c'è stato un grande sviluppo sia nell'età più precoci sia in età avanzate, con pazienti più anziani, ma anche con diversi tipi di patologia. Una volta, non sarebbe stato pensabile che l'analisi sarebbe potuta essere applicata per esempio a pazienti psicotici, pazienti con disturbi psicosomatici, disturbi autistici, si è molto allargato il campo dell'applicazione dell'analisi.

DM: *Si, penso che questo sia un capitolo molto importante e innovativo della "sua stanza". Comunque trovo molto interessante l'analogia tra bambini adolescenti e adulti.*

La mia domanda... sarebbe incentrata sul dire un po' di cose relativamente a quanto scrive "che una seduta di analisi infantile può riscriverla con le stesse tematiche espresse nella seduta di un giovane adulto o di un anziana signora..."

E' molto importante avere questo stato di libertà.

AF: questo ci permette di equiparare di più, non pensare tanto che ci sia una analisi sui bambini, una sugli adolescenti una sugli adulti, una dei maniaci, una dei calvi, una di quelli con i capelli lunghi. L'analisi e lo stesso sistema che trova modo di essere utilizzato con

AF: Την αναλυσιμότητα μπορούμε να την εννοήσουμε με τρόπο εξαιρετικά πιο διευρυμένο, με την έννοια ότι δεν έχουμε το δικαίωμα να περιορίζουμε το κριτήριο μόνο για κάποιους ασθενείς με ορισμένα χαρακτηριστικά, αλλά ουσιαστικά, στην πραγματικότητα, να βοηθήσουμε τους ασθενείς να αναπτύξουν τις σκέψεις τους αλλά και τις δομές με τις οποίες θα αναπτύξουν τις σκέψεις τους.

Έτσι η έννοια διευρύνεται ιδιαίτερα σε παθολογίες πολύ σοβαρές αλλά διευρύνεται και στα ηλικιακά όρια, και σε νεότερες ηλικίες αλλά και σε πολύ μεγαλύτερες ηλικίες. Σήμερα μιλάνε για ψυχαναλυτικές θεραπείες σε παιδιά λίγων μηνών αλλά και για αναλύσεις και αναλυσιμότητα σε ηλικιωμένους ασθενείς. Για παράδειγμα, έχω έναν ασθενή 82 ετών που κάνει ανάλυση. Έτσι, μπορούμε να πούμε ότι έχει υπάρξει μια μεγάλη διεύρυνση της ψυχανάλυσης και στις μικρότερες ηλικίες και στις μεγαλύτερες αλλά και σε διαφορετικούς τύπους παθολογίας. Στο παρελθόν δεν θα μπορούσαμε να σκεφτούμε την ανάλυση για ψυχωτικούς ασθενείς, για ασθενείς με ψυχοσωματικά συμπτώματα, με διαταραχές αυτισμού. Έχει διευρυνθεί πολύ ο χώρος της εφαρμογής της ψυχανάλυσης.

DM: *Ναι, επίσης, σκέφτομαι ότι το κεφάλαιο της αναλυσιμότητας στο «Δωμάτιο της ανάλυσης»² είναι ένα θέμα πολύ σημαντικό και νεωτερικό. Επίσης βρίσκω πολύ ενδιαφέρονσα την αναλογία της ανάλυσης ανάμεσα στα παιδιά, στους εφήβους και στους ενήλικες. Θα μπορούσατε να σχολιάσετε λίγο αυτό που γράφετε «μια συνεδρία παιδικής ανάλυσης μπορεί να περιγραφεί με τις ίδιες θεματικές που εκφράζονται σε μια συνεδρία ενός νέου άνδρα ή μιας ηλικιωμένης κυρίας»; Είναι πολύ σημαντικό να υπάρχει αυτή η ελευθερία στην ψυχαναλυτική τεχνική.*

AF: Αυτό μας επιτρέπει να εξισώνουμε καλύτερα, να μην σκεφτόμαστε τόσο εάν είναι μια ανάλυση των παιδιών, μια ανάλυση των εφή-

2. Ferro Antonino, *Nella stanza d'analisi*, Raffaello Cortina, 1996.

βων, μια των ενηλίκων, μια των αριστερόχειρων, μια των καραφλών, μια αυτών που έχουν μακριά μαλλιά. Η ψυχανάλυση είναι το ίδιο σύστημα που βρίσκει τρόπο να μπορεί να χρησιμοποιηθεί με διαφορετικά λεξιλόγια. Το λεξιλόγιο ενός παιδιού που χρησιμοποιεί το παιχνίδι ή ζωγραφίζει είναι διαφορετικό από αυτό ενός ενήλικα, του οποίου συνήθως το λεξιλόγιο είναι πιο αφηρημένο, πιο λεκτικοποιημένο. Αλλά ουσιαστικά, δομικά, πάντοτε κοιτάμε στην ανάπτυξη των εργαλείων, για να σκεφτόμαστε. Δεν υπάρχει διαφορά, μάλλον θα τόνιζα ότι δεν υπάρχει καμία διαφορά, παρά μόνο στα λεξιλόγια. Σαν κάποιος να μιλάει ιταλικά, γαλλικά, είναι ένα διαφορετικό πράγμα αλλά τα περιεχόμενα είναι ίδια.

ΔΜ: *Ακόμα και οι σκοποί ή οι στόχοι μιας ανάλυσης;*

ΑΦ: Ναι, αλλά εδώ είναι αναγκαίο να υπάρξει αλλαγή. Δεν διαφοροποιούμε τις διαφορετικές ψυχοσεξουαλικές φάσεις της ανάπτυξης κ.λπ. αλλά μιλάμε για μια ψυχανάλυση που ορίζεται όλο και περισσότερο με έννοιες, όπως αυτήν του Πεδίου, και από έννοιες που έχουν πρόσφατα αναπτυχθεί και από τον Ogden. Ο Ogden είναι ένας από τους διανοητές, που κατά την γνώμη μου είναι ανάμεσα στους πιο σημαντικούς που έχουμε...

ΔΜ: *Κάνετε αναφορά στον αναλυτικό τρίτο.*

ΑΦ: Ναι, αλλά και στο talking dreaming, το να μιλάς σαν σε όνειρο. Η έννοια του αναλυτικού τρίτου έχει πολλές αναλογίες με την έννοια του αναλυτικού Πεδίου.

ΔΜ: *Και με την δική σας έννοια του aggregato funzionale, λειτουργικού αθροίσματος. Την δι-ατηνώνετε αρκετά χρόνια πριν μαζί με τον Bezoari³.*

3. Bezoari – Ferro, 1991, *Elementi di un modello del campo analitico*: gli aggregati funzionali, Rivista di psicoanalisi.

linguaggi diversi, perché, il linguaggio di un bambino che usa il gioco o che disegna, è diverso da un adulto, di solito è più astratto più verbalizzato, ma sostanzialmente, strutturalmente sempre guardiamo allo sviluppo degli strumenti per pensare. Non c'è grande differenza, anzi, direi che non c'è nessuna differenza se non nei linguaggi, come se uno parlasse in italiano l'altro in francese, è una cosa diversa, ma i contenuti direi che sempre sono gli stessi.

ΔΜ: *Anche gli scopi?*

ΑΦ: Sì, ma qui bisogna fare un cambio, non distinguiamo le varie fasi di sviluppo eccetera, ma di una psicoanalisi che si va definendo sempre di più con concetti come quello di Campo. Concetti come questi, sono stati recentemente sviluppati anche da Ogden, uno dei pensatori, che a mio avviso, è tra i più importanti che abbiamo avuto.

ΔΜ: *Con il terzo analitico?*

ΑΦ: Ma anche il “talking dreaming”, il “parlare come sognare”, anche il concetto del terzo analitico, ha anche molte analogie con il concetto di campo analitico.

ΔΜ: *E con il suo concetto di aggregato funzionale.*

ΑΦ: In qualche modo questo che è stato detto da me e Bezoari, è il concetto di aggregato funzionale, quindi, viene sottolineato il maggior sviluppo onirico della seduta. Lo sviluppo onirico è lo sviluppo della capacità di sognare. Ogden lo ha detto molto bene che la funzione dell'analista, dovrebbe, far optare il paziente a fare quei sogni che non è stato capace di fare, appunto per questo si